

گونه‌شناسی قصه‌های برادران گریم

روح‌الله مهدی‌پور عمرانی

مجموعه پنج جلدی

ترجمه اردشیر نیکپور

برادران گریم (ژاکوب و ویلهلم گریم)

علاقه‌مندان فراوانی دارند. این علاقه و رغبت، ریشه در ماهیت تخیلی و فانتاستیک افسانه‌های عامیانه دارد. همان‌طور که پیش از این گفته شد، برادران گریم در دهه‌های نخست سده نوزدهم، بنا به نیاز زمانه، به گردآوری افسانه‌های عامیانه دست زدند. در این سال‌ها، جوامع پیشرفته بشری، انقلاب‌های صنعتی و دگرگون‌سازی‌های اجتماعی و اقتصادی وسیعی را پشت سر گذاشته و قدم به دنیای نو صنعتی نهاده‌اند.

از ویژگی‌های عصر جدید (سده‌های نوزده و بیستم)، گرایش به دانش‌های تجربی و ریاضی است. بر این اساس، تلاش دانشمندان، در عقلی کردن و ریاضی کردن همه جنبه‌های زندگی خلاصه می‌شده است. این تلاش در شکل افرایش، تا به آن جا رسید که بشر صنعت زده و علم‌زده را از قوانین و قواعد خشک و قانونمندی‌های رسمی و گاه خشن اقتصادی و اجتماعی، سرخورده و منزجر کرد. بنابراین، بشر به دنبال مفردی می‌گشت تا بتواند از خشکی خرد ریاضی و استدلال‌های خشک عقلی، بیاساید. پس یک بار دیگر، به تخیل پناه برد.

تخیلی که در بسیاری از افسانه‌های عامیانه

در سال‌های آغازین سده نوزده میلادی، برادران گریم (ویلهلم و یاکوب)، به پیروی از شارل پرو فرانسوی، کار گردآوری و تدوین افسانه‌ها و حکایت‌های عامیانه و قومی را در پیش گرفتند. ریشه و منشأ اصلی این مجموعه‌ها، حکایت‌ها و افسانه‌های سده چهاردهم و شانزدهم اروپا (فرانسه، انگلستان و آلمان) است. ویژگی برجسته قصه‌ها و افسانه‌های گردآوری شده، از سوی شارل پرو و برادران گریم، شنیداری بودن آن است. این حکایت‌ها و افسانه‌ها از سالیان دور، زبان به زبان و قوم به قوم نقل شده و هر که آمد، شاخ و برگ بر آن افزود تا به شکل درختی تناور و پر شاخ و برگ درآمد. به بیانی دیگر، مؤلف یا مؤلفان اصلی این افسانه‌ها، به روشنی شناخته نیست. بنابراین، روایت چندین و چند باره آن‌ها از زبان راپریان و قصه‌گویان گوناگون در میان قوم‌ها، سبب تکامل و ساخت امروزی آن‌ها شده است. با آن که شکل و زمینه این افسانه‌ها و حکایت‌ها، با سازوکار جوامع امروز و حتی با ساز و کار جوامع در زمان گردآوری آن‌ها (سده‌های هجدهم و نوزدهم)، سازگاری چندانی ندارد، اما تا هنوز در میان خوانندگان (با طیف‌های سنی گوناگون)،

کسانی که در حوزه ادبیات داستانی کودک و نوجوان کار می‌کنند، با یاری آن، بهتر و آسان‌تر بتوانند راه‌های مناسب ارتباط فکری بین متن‌ها و مخاطبان‌شان را بازشناسی کرده، میزان بهره‌وری و کاربرد قصه‌ها را در آموزش و پرورش نیروی فکری و تخیلی کودکان و نوجوانان افزایش دهند.

برای کاربردی‌تر کردن تحلیل‌ها، نخست نمایه کلی گونه‌های قصه‌ها را ترسیم کرده، سپس درباره هر یک به اجمال، نکاتی توضیح داده خواهد شد.

این نمایه، از روی مطالعه قصه‌هایی تهیه شده که تاکنون در پنج مجلد، به نام قصه‌های برادران گریم، توسط اردشیر نیک‌پور، به فارسی برگردانده و از سوی انتشارات امیرکبیر، چاپ و منتشر شده است. بدیهی است چنان چه شمار مجلدات بیشتر شود، ترتیب و شکل نمودار و هم چنین نتیجه‌گیری از آن، تغییر خواهد کرد.

وجود دارد، فُوران آرزوها و آرمان‌های بشری است که در جهان واقعی وجود ندارد. جهانی که تشنه صلح و آشتی است و در آرزوی عدالت اجتماعی دست و پا می‌زند. هوایی پاک می‌خواهد و اقلیمی آباد و عمری دراز و سلامتی پایدار. به گفته شاعر:

آدمی در عالم خاکی نمی‌آید به دست
عالمی‌دیگر بباید ساخت و ز نو آدمی.

و صدها نکته دیگر که بشر را به سوی ادبیات داستانی عامیانه (افسانه‌ها) سوق داد. افسانه‌هایی که برادران گریم، گردآوری و روایت کرده‌اند، بنا به ماهیت شکلی خود، از پیرنگ یک‌نواخت و ساده خطی و نیز از پی رفتِ روایی قصوی برخوردارند. با این همه، گونه‌های متفاوتی از قصه، در میان قصه‌های گردآوری شده، به چشم می‌خورد.

گونه‌شناسی قصه‌های مجموعه برادران گریم (که به دنبال خواهد آمد)، دست کم این فایده را دارد که منتقدان و آموزگاران کودک و نوجوان، شاعران، داستان‌نویسان، تصویرگران، ویراستاران و همه

نمودار شماره یک: گونه‌شناسی قصه‌های برادران گریم

ردیف	نام قصه	گونه‌شناسی
۱	چکاوک خوش آواز و بلند پرواز	جادویی (۱)
۲	غاز چران	توأم یا تکرار (۲)
۳	کوتوله	جادویی
۴	فرمانروای کوه زر	جادویی
۵	کلاغ	توأم یا تکرار
۶	دختر هوشمند	فکاهه (۳)
۷	سه پرنده کوچک	جادویی
۸	آب زندگانی	توأم یا تکرار
۹	پزشکی که همه چیز را می‌دانست	فکاهه
۱۰	دیو در بطری	پریانی (۴)
۱۱	پیوست خرسی	توأم یا تکرار
۱۲	زیگ و خرس	حیوانات سخن‌گو «تمثیلی» (۵)
۱۳	شاهزاده، قورباغه و هنری آهنی	جادویی
۱۴	همکاری موش و گربه	حیوانات سخن‌گو «تمثیلی»

نمودار شماره یک: گونه‌شناسی قصه‌های برادران گریم (ادامه)

ردیف	نام قصه	گونه‌شناسی
۱۵	مردی که رفت تا ترس و لرز را بشناسد	قهرمانی (۶)
۱۶	گرگ و هفت بزغاله	حیوانات سخن‌گو «تمثیلی»
۱۷	معامله خوب	فکاهه
۱۸	دوازده برادر	پریانی
۱۹	برادر کوچولو و خواهر کوچولو	جادویی
۲۰	هانس و گرتل	توأم با تکرار
۲۱	داماد راهزن	توأم با تکرار
۲۲	مسافرت بند انگشتی	فکاهه
۲۳	پرنده جادو	توأم با تکرار
۲۴	قصه سروکوهی	توأم با تکرار
۲۵	سنگ پیر	حیوانات سخن‌گو «تمثیلی»
۲۶	شش قو	جادویی
۲۷	مار سفید	توأم با تکرار
۲۸	کاه و زغال و لوبیا	فکاهه
۲۹	ماهگیر و زنبق	جادویی
۳۰	دوزنده دلیر	توأم با تکرار
۳۱	خاکستری	توأم با تکرار
۳۲	موش کوچک و پرنده کوچک و سوسیس	حیوانات سخن‌گو
۳۳	بانو هول	توأم با تکرار
۳۴	هفت کلاغ	جادویی
۳۵	کلاه قرمزی	فلسفی - تمثیلی (۷)
۳۶	نوازندگان شهر برمن	حیوانات سخن‌گو
۳۷	استخوان آواز خوان	قهرمانی
۳۸	شیطان و سه تار موی زربن او	توأم با تکرار
۳۹	کیک و شپش	توأم با تکرار
۴۰	دختر بی‌دست	جادویی
۴۱	هانس هوشمند	توأم با تکرار
۴۲	میز دلمی خواهد، خر طلا، چماق از کیسه بیرون بیا	پریانی
۴۳	توأم بند انگشتی	توأم با تکرار
۴۴	پرنده	جادویی
۴۵	ریش بزی	فلسفی
۴۶	سفید برفی	جادویی

نمودار شماره یک: گونه‌شناسی قصه‌های برادران گریم (ادامه)

ردیف	نام قصه	گونه‌شناسی
۴۷	مرد کوچک	فکاهه
۴۸	رولاند محبوب	عاشقانه (۸)
۴۹	پرنده زرین	جادویی
۵۰	فردریک و کاترین	فکاهه
۵۱	دو برادر	جادویی
۵۲	ملکه زنبوران	جادویی
۵۳	سه پسر	جادویی
۵۴	غاز زرین	جادویی
۵۵	دوازده شکارچی	جادویی
۵۶	یوریندا و یورینگل	عاشقانه
۵۷	سه پسر به دنبال خوشبختی	فکاهه
۵۸	شش مرد نیرومند	جادویی
۵۹	گرگ و انسان	فکاهه
۶۰	گرگ و روباه	حیوانات سخن‌گو
۶۱	روباه و ماده گرگ	حیوانات سخن‌گو
۶۲	روباه و کربه	حیوانات سخن‌گو
۶۳	گل میخک	پریانی
۶۴	گرتل حقه باز	فکاهه
۶۵	پدر بزرگ پیر و نوه‌اش	فکاهه
۶۶	نیکس یا بانوی آب‌ها	پریانی
۶۷	مرگ ماکیان	توأم یا تکرار
۶۸	داش نوده	فکاهه
۶۹	هانس خوشبخت	توأم یا تکرار
۷۰	ازدواج هانس	فکاهه
۷۱	کودکان طلایی	پریانی
۷۲	روباه و گله غازها	حیوانات سخن‌گو
۷۳	دارا و نندار	پریانی

نمودار شماره دو: فراوانی گونه‌های قصوی در مجموعه برادران گریم

ردیف	گونه‌شناسی قصه‌ها	فراوانی	درصد
۱	جادویی-پریانی	۲۶	۳۶٪
۲	توأم با تکرار	۱۸	۲۵٪
۳	فکاهه	۱۳	۱۸٪
۴	حیوانات سخن‌گو	۱۰	۱۴٪
۵	قهرمانی	۲	۲/۳٪
۶	فلسفی، آیینی	۲	۲/۳٪
۷	عاشقانه	۲	۲/۳٪
۸	جمع	۷۳	۱۰۰

۱. افسانه‌های جادویی یا پریانی که بیش از $\frac{1}{3}$ قصه‌های برادران گریم را در برمی‌گیرند. قصه‌هایی هستند که در آن‌ها کنش‌ها و رفتارهای غیرانسانی و فانتاستیک، ماجرا را می‌سازد و خط روایی قصه را به پیش می‌برد. این کنش‌ها، همان ضعف‌ها و ناتوانی‌های بشری در جهان واقعی‌اند و غایت قصه‌پردازان، از این رفتارها، ارضای حس توان خواهی آدمیان است.

اشخاص قصه‌ها، با استفاده از رفتارهای خارق‌العاده و توانایی‌های فوق بشری، مانند جادو، گره‌های کور رویدادهای قصه‌ها را باز می‌کنند و به این وسیله تعادل را به متن باز می‌گردانند و گاهی نیز تعادل و آرامش اولیه را برهم می‌زنند.

۲. قصه‌هایی با ساخت توأم با تکرار، به تنهایی $\frac{1}{4}$ قصه‌های این مجموعه را شامل می‌شوند. این ساخت که به نام «ساخت زنجیره‌ای» نیز خوانده می‌شود، گونه‌ای از پیرنگ است که علی‌رغم سادگی و خطی بودن، در پی رفت روایت و ساخت کنش، دچار نوعی رفت و برگشت و تکرار می‌شود. این تکرار هم در ذات و سرشت رویداد دیده می‌شود و هم در روایت.

۳. قصه‌هایی با پایان‌بندی فکاهه، در رتبه‌ی

۴. قصه‌هایی که در آن جانوران سخنگو، در نقش شخصیت‌های انسانی و با کنش‌های انسانی حضور دارند، در مجموعه برادران گریم، بیش از $\frac{1}{7}$ متن را در برمی‌گیرند. این قصه‌ها درون ساخت‌های تمثیلی و گاهی نمادین دارند. با توجه به ژانر افسانه و آرزوها و آمالی که در پشت این گونه قصه‌ها و در اندیشه سازندگان آن‌ها نهفته، می‌توان دریافت که در میان افسانه‌ها با همه گوناگونی‌اش، قصه‌های حیوانات (قابل‌ها) از موقعیت و اعتبار ویژه‌ای برخوردارند. جذابیت این گونه از قصه‌ها برای مخاطبان کم سن و سال، بیش از سایر گونه‌ها برای مخاطبان بزرگتر است.

بعدی قرار می‌گیرند. تقریباً $\frac{1}{3}$ قصه‌های مجموعه پنج جلدی به قصه‌هایی با ساخت لطیفه‌وار اختصاص دارد. پایان بندی‌های یکنواخت و کلیشه‌ای یا عاقبتی خوب و انجامی خوش، از ویژگی‌های قصه‌ها به شمار می‌رود. در بیشتر افسانه‌ها و قصه‌ها، ساخت پایان‌بندی، مبتنی بر امیدواری است که براساس آن، ماجرا به سود شخصیت یا شخصیت‌های خوب و مثبت به انجام می‌رسد. بنابراین، سازهایی مانند تطیفه و فکاهه، به ندرت در ساختار و بافتار قصه‌ها به کار رفته است.

۵. **درونه‌های عاشقانه، قهرمانانه، فلسفی و آیینی** بنا به ماهیت افسانه‌ها و قصه‌ها و هم چنین، بنا به سن مخاطبان، به ندرت و کم رنگ در قصه‌های عامیانه برادران گریم دیده می‌شود. این گونه از قصه‌ها، از لحاظ تاریخی، به دوره‌ای تعلق دارند که روحیه حماسی، وجه غالب نبوده و اگر هم در اندیشه قصه پردازان به صورت نهفته وجود داشته، زمینه بروز و بیان نداشته است. این موضوع در گونه‌شناسی تاریخی و تحلیل جامعه‌شناختی قصه‌های مجموعه برادران گریم، نقش قابل توجهی دارد. البته، هیچ کس زمان دقیق و واقعی خلق این قصه‌ها را نمی‌داند، ولی یک نکته روشن است و آن، این که هیچ کدام از این قصه‌ها به جامعه صنعتی مربوط نمی‌شود. در همه این قصه‌ها، نظام‌های اقتصادی و اجتماعی مبتنی بر کشاورزی و پیش از آن استنباط می‌شود. زمان گردآوری قصه‌های برادران گریم، مقارن با اوج صنعتی شدن اروپاست و این دوران، زمانه افول حساسه و مهرورزی‌های سنتی است. بعید نیست که در گردآوری، نوعی گزینش نیز از سوی برادران گریم صورت گرفته باشد. به این ترتیب که در هنگام گردآوری و تدوین، قصه‌های با درونمایه‌های قهرمانی، عشقی و آیینی را حذف کرده‌اند. ناگفته نماند که قصه‌ها و افسانه‌های عامیانه، بنا به گستره ساختاری، درونمایه‌های فراوانی را در خود نهفته دارند. به عنوان مثال، در یک قصه که جنبه‌های افسوئی و پریورایش می‌چربد، رویکردهای لطیفگی، جانوری، تکرار زنجیردای، قهرمانی، فلسفی و عاشقی هم حفظ می‌شود. اساساً قصه‌های عامیانه، بر خلاف

داستان‌های کوتاه امروزی که حول محوری واحد می‌چرخند و در پایان، حسی یگانه را در خواننده و مخاطب برمی‌انگیزند، به دلیل اقتدار مؤلف و دانایی همه جانبه و دخالتش، واجد جنبه‌ها و رویکردهای چندگانه‌اند. به این سبب است که در بسیاری از آن‌ها، نشان دادن یک گونه خاص و تکیه بر یک جنبه بخصوص، کار دشواری به نظر می‌رسد.

به هر حال، شناخت عناصر و عوامل ساختاری در پرداخت این قصه‌ها و شناسایی تحلیلی گونه‌های متنوع آن، در ریشه‌های زیر، از ارزش بالایی برخوردار است:

۱. فرهنگ عامه‌شناسی
۲. قصه‌شناسی
۳. زبان‌شناسی
۴. جامعه‌شناسی
۵. تاریخ تحولات
۶. ادبیات تطبیقی

و در سطوح عسومی‌تر، ضمن سرگرمی برای کودکان و نوجوانان، به آموزگاران و مربیان کودکان‌ها و به همه کسانی که با مقوله آموزش و پرورش سرو کار دارند، کمک خواهد کرد که نیروی شگفت‌تخیل کودکان و نوجوانان را تحریک و تقویت کنند. افسانه‌ها هر چند از نظر تعریف و ساختمان، با داستان‌های امروزی سازگاری ندارند، به لحاظ بافت و جان مایه، قصه‌هایی ناب به شمار می‌روند و چون مربوط به دوران گذشته و زمان‌های قدیم و به قول معروف، مربوط به دوران کودکی انسان‌ها هستند، مورد استفاده و علاقه همه، حتی بزرگسالان قرار می‌گیرند.